

ЗАПИСКИ ІНОЗЕМНИХ МАНДРІВНИКІВ XVI СТОЛІТТЯ ПРО ПОХОВАЛЬНІ ЗВИЧАЇ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН (ДО ПИТАННЯ ІРАНСЬКОГО СУБСТРАТУ)

Одним із найважливіших завдань сучасної етнології є з'ясування ролі й місця іранського етнічного елементу у формуванні південнослов'янських народів. Воно допомогло б не лише прояснити багато спірних моментів, підтвердити чи спростувати різні точки зору та взаємовиключні гіпотези. Це питання особливо цікаве тому, що етногенез болгар, сербів і хорватів великою мірою пов'язаний із територією сучасної України. І особливо важливими для його вирішення є дані історичної етнографії, досі несправедливо ігноровані.

Досліджуючи пісенну творчість слов'ян, Ватрослав Ягич звернув увагу на етнографічну цінність деяких повідомлень іноземних мандрівників, що стосувалися Балкан. Зокрема, відомий австрійський учений і дипломат Ож'є Гіслен де Бюсбек, описуючи свою подорож 1564 року до Стамбула, подає деякі замальовки з життя сербів і болгар. Дійшовши до Ягодина на Мораві, він став свідком сербського народного звичаю поховання і чув плачі. Ось як він описує побачене: *«Перейшовши річку, звану у мешканців Моравою, ми прийшли в сербське село Ягодна, де бачили поховальні звичаї сербського народу, вельми відмінні від наших. Тіло лежало в церкві з відкритим обличчям; поряд лежали хліб, м'ясо й вино; поруч стояли дружина й донька, вбрані в найкращий одяг; головний убір доньки з павиноного пір'я; останній подарунок, яким дружина обдарувала чоловіка, вже померлого; капелюх її був пурпуровий, які там носять знатні дівчата. Після цього ми чули нарікання й печальні пісні й промови, з якими зверталися до мертвого: “Чим ми тобі не догодили? Чого тобі бракувало? Нащо ти самих нас лишаєш у біді?” тощо. Священик був грецького віросповідання. На кладовищі височіло на кілках і жердинах багато зображень оленів, мулів і подібних тварин, зроблених із дерева, – і коли ми запитали про значення цього, то отримали відповідь, що батьки хотіли цими зображеннями висловити спритність і старанність дружин і доньок при виконанні їхніх домашніх занять. На деяких могилах почеплене було волосся, яке розмістили тут жінки та дівчата на знак горя при похоронах своїх рідних (Transgressi fluvium ab incolis Moravam dictum devenimus in pagum Servianorum Jagodnam, ubi ejus gentis ritus funebres vidimus, multum a nostris abhorrentes. Erat cadaver in templo positum detecta facie, juxta erant apposita edulia panis et caro et vini cantharos, adstabant coniunx et filia melioribus ornata vestibus, filiae galerus erat ex plumis pavonis, supremum munus quo maritum iam conclamatum uxor donavit, pileolum fuit purpureum, cuius modi virgines nobiles illic gestare solent. Inde Iessum audivimus et naenias lamentabilesque voces, quibus mortuum precuntabantur: quid de eo tantum meruissent, quae res quod obsequium quod solatium ei defuisset? Cur se solas et miseris relinqueret? Ethnius generis alia. Sacerdotes muneri praeceperant religionis graecae. Erant in coemeteriis erectae in palos aut longurios pleraeque cervorum, hinnulorum et similibus ferarum de ligno dedolatae effigies, earumque causam quaeremus, aiebant maritos vel patres eo monumento voluisse testari coniugum aut filiarum in abeundis domesticis officiis celeritatem et diligentiam. Erant item ad plura sepulcra appensae comae, quas mulieres aut puellae in funere necessariorum luctus indicium posuerant»* [Ягич 1878, 241–242].

Із короткого опису, що його зробив Бюсбек, видно, що старовинні плачі сербів були однакові з тими, що побутували в ХІХ – на початку ХХ століття, і мали вигляд низки запитань [Ягич 1878, 242]. Очевидно, саме оплакування було заборонене на Шибеницькому соборі 1602 року, де було постановлено: “*Коли тіло віднесуть до церкви, хай не наближаються до нього жінки під страхом відлучення (dum cadavera ad ecclesiam deferuntur, a mulieribus non associantur sub excommunicationis poena)*”. Про голосіння є також згадки в подорожніх нотатках Стефана Герлаха, котрий відвідав Балкани за часів правління імператорів Максиміліана і Рудольфа II в 1573 і 1578 роках. Буря й блискавка побили за день перед його приходом у Паланку (на шляху в Смедерево) восьмеро людей. Він бачив їх на другий день: “*Лежали там на зеленій траві одна жінка з двома дітьми, інша з двома доньками і сином, всі у своїх звичайних костюмах, у вишитих сорочках, з покривалами і напіврозпущеним волоссям. І були в них голови прибрані квітами й духмяною зеленню. Довкола них сиділо багато сербських жінок, тужили й плакали над ними й співали свої жалісливі пісні, по черзі: дві чи три один рядок, дві чи три інші – другий. Потім прийшло кілька жінок, били себе в груди, рвали на собі волосся, дряпали собі щоки, так що кров їхня падала на покійників, яких вони при цьому цілували; і це робилося при кожному окремо. Коли вони три години всюди посиділи, поспівали, потужили і поплакали, там зробили всім разом дві могильні ями, настільки широкі, щоб могли лежати в одній трое, в іншій четверо на голій землі, в одязі і накриті білим покривалом. У головах і ногах, а також з обох боків були поставлені дошки, і зверху теж накриті дошками, так що небіжчики, таким чином, лежали в ящиках. У кожного під головою лежав шмат зеленого дерну. Коли покійники були покладені, але ще не прикриті, священик лив кожному на груди червоне вино й кидав на них пригорщею землі на всі чотири сторони світу. Я запитував про причину цього, але отримав у відповідь лише те, що такий у них звичай (Lagen dorten auf einen grünen Platz ein Weib mit 2 Kindern, eine mit 2 Töchtern und einen Sohn alle in ihrer Kleidung wie sie zu gehen pflegen mit ihren ausgenäheten Hembdern, Schleyern und halb fliegenden Haaren. Und waren ihnen die Köpfe mit Blumen und wohlriechenden Kräutern besteckt. Umb sie herumb sassen viel servische Weiber, beklagten und beweinten sie und sungen ihre Klaglieder Rayhenweise ihrer 2 oder 3 ein Gesetzlein und wieder 2 oder 3 andere auch eines. Darauff kamen ettliche Weiber, schlugen an die Brust, raufften ihre Haar, zurissen ihnen die Wangen, dass das Blut von ihnen auf die Todten fiel; die sie auch küsstten. Also thaten sie bey einem jeden insonderheit. Und wie sie nun eine Stunde 3 umb sie herumb gesessen, gesungen und geweynet, hat man ihnen alten 2 Gräber gemacht, so weit dass in dem einen 3 in dem andern 4 nebeneinander auf der blossen Erden, jedoch in ihren Kleidern und mit weissen Tüchern gelegen. Oben zu den Häuptern und unten bei den Füßen auch zu beiden Seiten waren Bretter aufgerichtet, und obenauff wieder mit Brettern zugedeckt, dass sie also in einer Druchen oder Kasten lagen. Ein jedes hatte unter dem Haupt einen grünen Rasen. Nachdeme sie nun eingelegt aber noch nicht bedeckt waren, goss der Priester einem jeden rotten Wein auff die Brust und warff nach den vier Theilen der Welt Erden auf sie. Ich fragte nach der Ursache dessen aber bekam kein andere Antwort als: Es ey bey ihnen der Brauch also)*” [Ягич 1878, 242–244]. Звичай роздряпувати обличчя під час оплакування померлого довго зберігався в населення Далмації й Чорногорії [Фрэзер 1985, 415].

Те, що про вішання волосся говорить Бюсбек, підтверджує й Герлах, який в одному болгарському селі бачив таке: “*Могила з огорожею, в головах була жердина і на ній жіноче волосся і вінок із квітів, з чого видно, що то була дівчина (ein Grab mit einem Zaun umgeben, zu den Haupte steckte ein Pfall und an demselben Weiberhaar und ein Crantz von Blumen, dass es muss ein Jungfer gewesen sein)*” [Ягич 1878, 242].

Описані мандрівниками звичаї мають чіткі іранські паралелі. У таджиків Паміру, щойно людина вмирала, здіймалися крики, лунав плач жінок і дітей. Чоловіки виявляли почуття стриманіше. У перший момент жінки в пориві відчаю зривали з себе прикраси й кидали їх на землю, дряпали свої обличчя, били себе по голові, кидалися на

землю й сипали на голову пил. Далі обряджали покійника, збиралися односельці, плакальниці й починалася публічна демонстрація горя [Моногарова 1983, 154–155; Бабаєва 1995, 36–37]. Обов'язок оплакування перш за все лягав на рідних померлого. У гірських таджиків, за свідченням багатьох авторів, жінки, оплакуючи близького, розривали свої сукні від коміра до низу, відрізали пасмо волосся й косу і кидали їх на тіло покійного [Кисляков 1948, 370; Рахимов 1953, 112–114; Писарчик 1976, 123].

Самокатування у вигляді завдання ран, порізів, биття головою, виривання й відрізання волосся, відзначене і в рівнинних таджиків [Троицкая 1971, 236], здавна було поширене в дуже багатьох іраномовних народів. Воно засвідчене ще античними істориками у скіфів. Плач, голосіння, роздирання лица нігтями до крові згадуються в середньовічному перському епосі, а на фресці з Пенджикента видно фігури чоловіків і жінок, які поруч із покійним молодим чоловіком завдають собі удари по голові, роблять порізи на обличчях, виривають волосся. Цей звичай відображено й на согдійських теракотових статуетках [Бабаєва 1995, 39, 53]. Гучне голосіння й плач жіноцтва були важливою частиною поховального ритуалу белуджів. Найближчі до покійника при цьому вдарили себе в груди й по щоках, роздряпуючи їх [Windt 1891, 282; Гафферберг 1975, 235, 237]. У курдів дружина, донька, сестра померлого юнака, оплакуючи його, відрізали собі коси [Баязиди 1963, 17], а під час виносу тіла починали плакати й несамовито кричати, розриваючи на собі одяг, посипаючи на знак горя землею й попелом голови [Никитин 1964, 188]. Перси мазали обличчя брудом, рвали одяг і в такому вигляді бігали по місту [Masse 1954, 81–82]. Відрізали косу під час оплакування й на Північному Кавказі. В осетинів, які є прямими нащадками скіфів, сарматів і аланів, оплакування покійника відзначалося винятковою надмірністю у висловленні скорботи. Воно посідало особливе місце в поховальному ритуалі, оскільки сльози нібито полегшували долю померлого в загробному світі. У минулому обряд оплакування був обов'язковим для всіх дорослих мешканців селища. В іншому разі це могло викликати образу з боку рідних і близьких покійника та призвести до ворожнечі. Відсутні у день похорону особи по прибуттю в селище, хоча б і через кілька років, мали перш за все відвідати всі будинки, де за їхньої відсутності трапилися випадки смерті, і висловити співчуття. У кімнаті, де перебував небіжчик, лунали страшні крики й лемент. Чоловіки плакали не менше за слабку стать. Голосили ж в основному жінки, починаючи від матері, сестри або ж вдови померлого, котрі майже постійно сиділи біля нього. У плачі у зворушливих тонах особливо підкреслювалася гіркота втрати. Він мусив розчулити всіх присутніх і викликати співчуття до померлого. Одна половина жіноцтва починала співати рядок печальної пісні, інша половина виводила продовження, злегка б'ючи себе кулаками в груди. Протягом доби за голосіння бралися кілька разів. Іншою відмітною рисою поховального обряду в осетинів було самокатування. Родичі чоловічої статі били себе по голові кулаками, палицею й спеціальним батоном, жінки роздряпували собі щоки нігтями до крові, кусали руки, рвали волосся, били по обличчю й колінах долонями. Удова, за словами Якоба Райнегтса, котрий побував в Осетії близько 1779 року, *“під час збуджених криків переляку й здригання тих, хто плаче... вириває собі волосся, дряпає собі обличчя, руки, груди в повній нестямі, особливо коли вона вже літня й не може сподіватися належати якомусь іншому чоловікові. Її несамовите горе схоже радше на шалений відчай, аніж на ніжну печаль. Вона ввесь час намагається поранити себе каменем або ножем...”* У день смерті в домі широко прочиняли ворота, що не зачинялися до закінчення похорону, й з усіх навколишніх сіл сходилися голосити люди. Для оплакування приїздили навіть із віддалених місцевостей. Оголювали свої голови й стегна і доти шмагали по них батоном, доки кров не потече цівкою. У цей час усі жінки, що зібралися в кімнаті, посилювали лемент. Виходячи з приміщення, де лежав покійник, передавали батони іншій парі. Іноді цей ритуал здійснювали на кладовищі неподалік могили. В основі цього звичаю горян лежало переконання, що померлий, відчуваючи й усвідомлюючи все, що діється довкола нього, бачить і цінує дії кривних і далеких родичів, які

свідчать про прихильність до нього. Чим більший плач і чим гучніші голосіння, тим більше благ небіжчик отримає на тому світі [Гатиев 1876, 2–3, 10; Миллер 1882a, 294–295; Миллер 1882b, 203–204; Ковалевский 1886, 85–86; Борисевич 1899, 244; Такоева 1957, 150; Осетини... 1967, 92; Периодическая печать Кавказа... 1981, 69, 74, 130, 134–135, 269, 277; Фрэзер 1985, 416; Периодическая печать Кавказа... 1987, 29, 38, 43, 151, 157; Периодическая печать Кавказа... 1989, 172; Памятники... 1992, 367, 370; Дзуцев, Смирнова 1993, 122–123; Калоев 1995, 175–177; Шёгрэн 1998, 57–58, 63; Калоев 1999, 183–185, 194–195; Фидарова 2007, 154; Таказов 2007, 61–62, 65; Чибиров 2008, 293–294, 296–298, 308; Магомедов 2011, 267, 269; Калоев 2012, 32, 76, 117]. Під час обряду жінки-осетинки відрізали свої коси і приносили їх на могилу померлого чоловіка як знак возз'єднання з ним у загробному світі: вважалося, що на тому світі покійний легко зуміє відшукати свою дружину за відрізаною косою. Ці коси клали на груди небіжчику, ними шмагали, як батоном, присвяченого йому коня, іноді вішали на жердинах. Протопоп Іоанн Болгарський 1780 року згадував осетинську кам'яну “гробницю, кь которой жена умершаго, отрезавши, свои косы привъшиваеть” [Чибиров 1981, 37; Русско-осетинские отношения... 1984, 387]. Академік Йоганн Антон Гільденштедт у 1771 році бачив у Північній Осетії “на одній із нових могил... палиці з косами з волосся, яке виривали собі жінки в нападі скорботи” [Осетини... 1967, 79–80; Гільденштедт 2002, 112].

Ховати намагалися того ж дня, але лише до заходу сонця; в разі ж якщо смерть наставала надвечір і неможливо було встигнути викопати могилу, підготувати одяг і все необхідне для похорону, то його переносили на наступний день [Дзуцев, Смирнова 1993, 124; Шёгрэн 1998, 57; Таказов 2007, 62; Магомедов 2011, 268]. Судячи з усього, так само було зроблено у випадку, зафіксованому Герлахом. Ті групи осетинів, які не практикували застосування труни, готували перед похованням дошки, котрими покриватиметься тіло покійника в могилі [Периодическая печать Кавказа... 1987, 28; Шёгрэн 1998, 57; Чибиров 2008, 300]. До вистилання могили дошками вдавалися також їхні кавказькі сусіди [Клапрот 2008, 218].

Слід думати, що православний священик заступив у Сербії посвячувача коня – старого діда, відомого красномовством, який добре знав слова надмогильної проповіді. Такі діди були відомі в осетинів далеко за межами свого села й запрошувалися на похорони в інші селища. Після того як виводили й ставили у головах покійного коня, старець брав ріг чи чашу з хмільним напоєм і проказував довгу й красиву напутню промову. На її завершення він проливав напій спершу на голову коня, потім на покійника [Калоев 1999, 188; Туаллагов 2011, 213]. Перехід деяких функцій посвячувача до священика відзначено також в угорських аланів-ясів [Калоев 1996, 221–222]. У таджиків, язгулемців і персів існував і звичай кидати на могилу чи просто на померлого жменю землі. Вважалося, що це полегшує потойбічні страждання небіжчика [Бабаева 1995, 94–97; Хисматуллин, Крюкова 1997, 87]. Очевидно, що Герлах застав у сербів трансформовані та християнізовані залишки цих іранських за походженням обрядів. Це змушує згадати про гіпотезу, за якою серби первісно, до доби Великого переселення народів, були одним зі східноаланських племен [Сулимирский 2008, 172–173].

Насамкінець, звістка Бюсбека про сербські дерев'яні різьблені зображення тварин на жердинах перегукується з різьбленими дерев'яними посохами осетинів, які містили космологічні сюжети [Калоев 1973, 31, 131; Цагараев 2000, 238–241]. Були в осетинів і дерев'яні різьблені надгробки [Такоева 1957, 146]. Жердини з різноманітними наверхами, включаючи різьблені фігурки птахів і розкритої долоні, правили надмогильними пам'ятниками в гірських таджиків Південного Таджикистану [Бабаева 1995, 97]. Наявність схожих обрядів у болгар, очевидно, є додатковим аргументом для доволі обґрунтованої версії, за якою ослов'янені згодом болгарі були не тюрками, а іранцями, відгалуженням сармато-аланів.

Таким чином, повідомлення іноземних мандрівників XVI століття не просто доводять існування в болгар і сербів обрядової поезії, а й засвідчують участь у їхньому

етногенезі іраномовних народів давнини. Поховальний обряд як одна з найбільш консервативних сторін життя традиційного суспільства зберіг виразні сліди іранських впливів на формування культури південних слов'ян. З часом вони втратилися, зазнавши уніфікації під тиском православної церкви, що підвищує наукову вартість пізньосередньовічних етнографічних джерел.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабаева Н. С. Древние верования горных таджиков Южного Таджикистана в похоронно-поминальной обрядности (конец XIX – начало XX вв.).* Душанбе, 1995.
- Баязиди Мала Махмуд. Нравы и обычаи курдов.* Москва, 1963.
- Борисевич Кл. Черты нравов православных осетин и ингушей Северного Кавказа // Этнографическое обозрение, 1899, № 1–2.*
- Гатиев Б. Суеверия и предрасудки у осетин // Сборник сведений о кавказских горцах. Вып. IX. Тифлис, 1876.*
- Гафферберг Э. Г. Пережитки религиозных представлений у белуджей // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. Москва, 1975.*
- Гильденштедт Иоганн Антон. Путешествие по Кавказу в 1770–1773 гг. Санкт-Петербург, 2002.*
- Дзуцев Х. В., Смирнова Я. С. Жизнь осетинской семьи: Этносоциологический аспект. Владикавказ, 1993.*
- Калоев Б. А. Материальная культура и прикладное искусство осетин. Москва, 1973.*
- Калоев Б. А. Моздокские осетины: Историко-этнографическое исследование. Москва, 1995.*
- Калоев Б. А. Венгерские аланы (ясы): Историко-этнографический очерк. Москва, 1996.*
- Калоев Б. А. Осетинские историко-этнографические этюды. Москва, 1999.*
- Калоев Б. А. Осетины Восточной Осетии. Владикавказ, 2012.*
- Кисляков Н. А. Язгулемцы // Известия Всесоюзного географического общества. Т. 80, вып. 4. Москва, 1948.*
- Клапрот Юлиус. Описание поездок по Кавказу и Грузии в 1807 и 1808 годах по приказанию русского правительства Юлиусом фон Клапротом, придворным советником Его Величества императора России, членом Академии Санкт-Петербурга и т. д. Нальчик, 2008.*
- Ковалевский Максим. Современный обычай и древний закон. Обычное право осетин в историко-сравнительном освещении. Том первый. Москва, 1886.*
- Магомедов А. Х. Культура и быт осетинского народа. Владикавказ, 2011.*
- Миллер Всев. Осетинские этюды. Часть вторая. Исследования // Ученые записки императорского Московского университета. Отдел историко-филологический. Выпуск второй. Москва, 1882а.*
- Миллер Всев. Черты старины в сказаниях и быте осетин // Журнал Министерства народного просвещения, 1882b. Том 222, № 8, август.*
- Моногарова Л. Ф. Архаичный элемент похоронного обряда памирских таджиков (ритуальный танец) // Полевые исследования Института этнографии 1979 года. Москва, 1983.*
- Никитин В. П. Курды. Москва, 1964.*
- Осетины глазами русских и иностранных путешественников (XIII–XIX вв.) / Составление, вводная статья и примечания Б. А. Калоева. Орджоникидзе, 1967.**
- Памятники народного творчества осетин / Сост. Т. А. Хамицаева. Т. 1. Трудовая и обрядовая поэзия. Владикавказ, 1992.**
- Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах: Научно-популярный сборник / Составил, снабдил предисловием, примечаниями, комментариями и указателями Л. А. Чибирова. Т. 1. Цхинвали, 1981.**
- Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах: Научно-популярный сборник / Составление, предисловие, примечания и комментарии Л. А. Чибирова. Кн. 3. Цхинвали, 1987.**
- Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах: Научно-популярный сборник / Составление, предисловие, примечания и комментарии Л. А. Чибирова. Кн. 4. Цхинвали, 1989.**
- Писарчик А. К. Смерть. Похороны // Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 3. Душанбе, 1976.*
- Рахимов М. Обычаи и обряды, связанные с похоронами у таджиков Кулябской области // Известия АН Таджикской ССР, 1953, № 3.*

- Русско-осетинские отношения в XVIII веке: Сборник документов:** В 2-х т. Т. 2: 1764–1784. Орджоникидзе, 1984.
- Сулимирский Тадеуш. Сарматы. Древний народ юга России.* Москва, 2008.
- Таказов Ф. М. Ислам в системе традиционной культуры осетин (XVIII – начало XX вв.).* Владикавказ, 2007.
- Такоева Н. Ф.* Погребальные и поминальные обряды у осетин в XIX в. // **Советская этнография**, 1957, № 2.
- Троицкая А. Л.* Некоторые старинные обычаи, обряды и поверья таджиков долины верхнего Зеравшана // **Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР.** Т. ХСVII. Занятия и быт народов Средней Азии: Среднеазиатский этнографический сборник. III. Ленинград, 1971.
- Туаллагов А. А. Меч и фандыр: Артуриана и нартовский эпос осетин.* Владикавказ, 2011.
- Фидарова Р. Я. Художественная культура осетинского народа.* Москва, 2007.
- Фрэзер Джеймс Джордж. Фольклор в Ветхом Завете.* Москва, 1985.
- Хисматулин А. А., Крюкова В. Ю.* Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме. Санкт-Петербург, 1997.
- Цагараев Валерий. Золотая яблоня нартов: история, мифология, искусство, семантика.* Владикавказ, 2000.
- Цибиров Г. И. Осетия в русской науке (XVIII в. – первая половина XIX в.).* Орджоникидзе, 1981.
- Цибиров Л. А. Традиционная духовная культура осетин.* Москва, 2008.
- Шёгрэн А. М. Осетинские исследования.* Владикавказ, 1998.
- Ягич В.* О славянской народной поэзии // **Славянский ежегодник.** Киев, 1878.
- Masse Henry. Persian Beliefs and Customs.* New Haven, 1954.
- Windt Harry de. A Ride to India across Persia and Baluchistán.* London, 1891.